

FARS DİLİNDƏ CÜMLƏDƏ SÖZ SIRASININ VƏ İNVERSIYA HALLARININ KOQNİTİV ASPEKTDƏ TƏDQİQİ

Lalə Məmmədova

Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan
e-mail: lalemammadova@bsu.edu.az

Xülasə. Cümlədə söz sırası hər bir dilin özünəməxsus xüsusiyyəti olub, müxtəlif dillərdə müxtəlif səciyyə daşımaqdadır. Fars dilində söz sırası Azərbaycan dili ilə eyniyyət daşıdığından həm bu dili öyrənənlər, həm də tədqiqatçılar üçün dərkini və tədqiqini asanlaşdırır. Məqalədə fars dilində cümlə üzvlərinin yerinin dəyişilmə imkanı və halları tədqiq edilmiş, eləcə də Azərbaycan və ingilis dilləri ilə müqayisədə aşkar olunan fərqli cəhətlər vurğulanmışdır. Bundan başqa, fars dilindəki bədii mətnlərdə müəlliflərin məqsədli şəkildə poetik effekt və emosionallığı artırmaq məqsədilə inversiyadan istifadə halları da təhlil olunmuşdur. Danışiq dilində söz sırasının dəyişilməsinin əsas xüsusiyyətləri də məqalədə yer almışdır.

Açar sözlər: Fars dili, cümlə, söz sırası, koqnitiv dilçilik, inversiya.

THE STUDY OF WORD ORDER AND INVERSION IN PERSIAN SENTENCE FROM COGNITIVE PERSPECTIVES

Lala Mammadova

Baku State University, Baku, Azerbaijan

Abstract. Word order in sentence has distinct features which vary across languages. In Persian language, it is similar to what is in Azerbaijani making easier its perception for language learners and its study for researchers. Thus, the article explores the instances of word order changes in Persian sentence. It focuses on the differences of the word order changes in Persian and Azerbaijani, as well as in Persian and English. In addition, the article considers the instances of inversion in literary texts which reflect the author's intention to produce strong poetic effect and emotionality. Key aspects of word order changes in spoken language have also been discussed in the article.

Keywords: Persian language, sentence, word order, cognitive linguistics, inversion.

КОГНИТИВНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ПОРЯДКА СЛОВ И ИНВЕРСИИ В ПРЕДЛОЖЕНИИ В ПЕРСИДСКОМ ЯЗЫКЕ

Лала Мамедова

Бакинский Государственный Университет, Баку, Азербайджан

Резюме. Порядок слов в предложении является уникальной особенностью каждого языка и имеет различные характеристики в разных языках. Поскольку порядок слов в персидском языке идентичен порядку слов в азербайджанском языке, это облегчает его понимание и изучение как изучающими, так и исследователями этого языка. В статье рассматриваются возможности и случаи изменения положения членов предложения в персидском языке, а также отмечаются обнаруженные различия по сравнению с азербайджанским и английским языками. Кроме того, анализируется использование авторами инверсии в персидских художественных текстах с целью целенаправленного усиления поэтического эффекта и эмоциональности. В статье также рассматриваются основные особенности изменения порядка слов в разговорной речи.

Ключевые слова: Персидский язык, предложение, порядок слов, когнитивная лингвистика, инверсия.

1. Giriş

Müxtəlif dillərin qrammatik quruluşunda kəskin fərqli cəhətlər müşahidə olunsa da, eyni zamanda onlar müəyyən ümumi xüsusiyyətlərə də malikdir. Məsələn, dillər son başlanğıclarına prefikslər əlavə etmək əvəzinə, sözlərin sonuna şəkilçilər əlavə etməklə mürəkkəb sözlər əmələ gətirirlər. Dillər də sifətləri birgə işləndikləri isimlərə daha yaxın yerləşdirməyə meyllidirlər. Ümumi xüsusiyyətlərin mövcudluğu ehtimallarından biri onların universal koqnitiv oxşarlıqları və ya fərqlilikləri əks etdirməsidir. Bununla belə, dillər arasında ümumi cəhətlər də insan dilinin yaranması zamanı meydana çıxan elementləri əks etdirir.

Sonşəkilçinin prefiksdən daha çox yayıldığına dair dillərarası ümumiləşdirmənin universal idrak prinsipini əks etdirdiyi iddia edilmişdir. Yəni, danışanlar sözün başlanğıclarına daha çox diqqət yetirir və oraya leksik məzmunu yükləyir, qrammatik məzmunu isə sonda ifadə etməyə üstünlük verirlər. Buna uyğun olaraq, süni dillərlə bağlı təcrübələr göstərir ki, insanlar şəkilçinin olması ilə fərqlənən yeni sözləri prefikslə fərqlənən yeni sözlərə nisbətən bir-birinə daha çox oxşar hesab edirlər.

Fars dilinin bir çox dil elementləri koqnitiv aspektdən tədqiq olunub. Cümlənin koqnitiv baxımdan təhlili maraqlı məqamları üzə çıxarmaqla yanaşı, həm də cümlənin onurğa elementlərindən olan cümlə sırasının koqnitiv təhlilini zəruri edir.

Fars dilində cümlə təkmil dil elementi olub, fars dilinin mahiyyətini özündə tam əks etdirir. Fars dilində tabeli budaq növ cümlələr həmin dildə fikrin ifadə üsulunun ən spesifik vasitəsidir [9, s.10]. Digər dillərə tərcümə olunduqda, olduqca yad səslənən budaq cümlələr fars dilində olduqca axıcı dil mənzərəsi yarada bilirlər. Tarixi əlaqələr və Azərbaycan dili ilə qarşılıqlı təsir nəticəsində, Azərbaycan dilində də budaq cümlələrin strukturunda tabelilik əlaqəsinin özünəməxsus xüsusiyyətləri formalaşmışdır.

Fars dili ilə Azərbaycan dili arasında ortaq cəhət fars dilində cümlədə söz sırasının eyniyyət təşkil etməsidir. Bu, dillərin qarşılıqlı tədqiqində bir çox maraqlı məqamların üzə çıxmasına səbəb olmuşdur.

Fars dilində cümlədə söz sırası Azərbaycan dili ilə eyni olduğundan, Azərbaycan dilində danışanlar bu dilin öyrənilməsinə üçün asan edir. Cümlədə söz sırasının pozulması, başqa sözlə inversiya halları da Azərbaycan dilindəki istisna hallar ilə olduqca bənzərdir. Bu kimi cümlədə söz sırasının eyniliyi elementi iki dil arasında körpü tıksa da, ortaq sözlərin olması məsələsi fərqli cəhətləri ortaya çıxarır. Belə ki, fars və Azərbaycan dillərində tələffüzü eyni olan yüzlərlə sözlər mövcuddur. Bu sözlər hər nə qədər eyni görünsə də, əslində fərqli mənalar daşıdığından çaşqınlıq yaradır və sözlərin yadda saxlanması prosesini çətinləşdirir. Bu mənada cümlədə söz sırasının iki dildə ortaq olması bu çətinliyi nisbətən balanslaşdırır.

Fars dilində cümlə dil yarusu olaraq bir çox aspektlərdən tədqiq olunub. Fars dilinin möhtəviyyatını başa düşmək və bu dildə danışmaq üçün cümlə strukturunu mənimsəmək lazımdır. Fars dilində cümlədə ulduz rolunu mübtəda oynayır. İsim və ya əvəzliliklə ifadə olunan tamamlıq hərəkəti qəbul edən tərəf kimi çıxış edir. Əgər cümlənin subyekti kimi birdən çox

şəxs varsa, danışanın, başqa sözlə müəllifin istəyinə uyğun olaraq zaman elementi çoxluqdan əvvəl və ya sonra gələ bilər:

من و پدرم دیروز به سینما رفتیم – دیروز من و پدرم به سینما رفتیم

(Mənimlə atam dünən kinoya getdik – Dünən atamla mən kinoya getdik).

İngilis dilindən fərqli olaraq, danışandan əlavə, cümlədə bir və ya bir neçə subyekt olduqda, danışan ilə digər isim(lər) arasında ierarxik prioritet olmur. Deməli, cümlənin danışan və ya başqa isimlərdən hər hansı biri ilə başlamasına (və danışanın sonuna qoyulmasına) üstünlük verilmir. Deməli, “atam və mən... və ya mən və atam...” hər ikisi düzgündür.

Cümlədə yer bildirən dil elementi varsa, normalda o, dərhal feildən əvvəl (yəni cümlənin sonunda) olur. Lakin həmin yer bildirən dil elementi ilə bağlı izahlar daha çox və bəzi qrammatik elementlər (məsələn, atributiv sifət və s.) olarsa, yer bildirən dil elementi ilə feil arasında müdaxiləyə rast gəlinə bilər:

دیروز من و برادرم به خانه پدر بزرگمان، که در بازار مسگران است، رفتیم

(Dünən mən və qardaşım misgərlər bazarında yerləşən babamızın evinə getdik).

Bu cümlədə yer bildirən dil elementi kimi isim ev haqqında əlavə məlumat verən *که در بازار مسگران است* (misgərlər məhəlləsində) hissəsidir və bu, isimlə feil arasında müdaxilə elementi hesab edilir. Burada nəzərə almaq lazımdır ki, *خانه پدر بزرگمان* (xane-ye pedəre bozorqeman) “babamızın evi” seqmenti bütövlükdə yer bildirən dil elementini təmsil edir.

Əlavə qrammatik dil elementləri ön sözdən, cümlənin obyektindən, adverbial sözdən və ya bir neçə qrammatik xüsusiyyətlərin birləşməsindən ibarət ola bilər və bu da cümləni getdikcə mürəkkəbləşdirə bilər.

Xəbər mübtədanın ifadə etdiyi şəxsin, əşyanın müvafiq olaraq nə etdiyini və nə vəziyyətdə olduğunu ifadə edir. Cümlənin bu üç əsas elementini qavradıqdan sonra bir növ mübtəda-tamamlıq-xəbər düsturu formalaşdırmış oluruq.

“Leyla dərslər oxuyur” cümləsindəki söz sırası fars dili üçün ən tipik cümlə nümunəsidir. Bu mənada, Azərbaycan dili ilə fars dilinin ən oxşar cəhətlərindən birini kəşf etmiş oluruq.

İstisnalar dili kimi tanınan fars dilində bu məqam da eyniyyət daşıyır. Başqa sözlə, fars dilində cümlədə söz sırasına da pozuntular və yerdəyişmələr ola bilər. Zərflər, adətən, feildən əvvəl gəlir. Bu, Azərbaycan dili üçün tipik dil hadisəsi kimi qəbul olunsaydı, digər dillərdə belə olmaya bilər. Məsələn, ingilis dilində “he runs quickly; she looks attentively” kimi cümlələr dilə aid ən sadə nümunələrdir.

Başqa bir nümunə kimi sual verərkən xəbərin mübtədadan əvvəl gəlməsi göstərilə bilər. Mürəkkəb cümlələrdə birdən çox feil olduqda, əsas feil sonda yerləşir. Köməkçi feil isə bəzən əsas feildən sonra gəlir, bəzən isə əsas feildən əvvəl gəlir: *علي کتاب خرید کرد* (Əli kitab xərid kərd) cümləsi bu məqama ən bariz nümunədir. Bu cümlədəki feili “almağı etdi” kimi tərcümə etmək olar. Birlikdə onlar mürəkkəb feil formalaşdırırlar və “alqı-satqı aktı ilə məşğul olmaq” kimi başa düşülür.

Fars dilində ismi birləşmələr mənalı cümlələrin qurulmasında əsas rol oynayır. Sifətlər, sahiblik əvəzlilikləri və ya digər isimlər kimi isim və onu müşayiət edən dəyişdirici elementlərdən ibarət olan bu ifadələr ünsiyyətdə dərinlik və aydınlıq təmin edir.

Təyirlərin, adətən, isimdən əvvəl gəldiyi ingilis dilindən fərqli olaraq, fars dilində bu elementlər isimdən sonra yerləşdirilir və unikal sintaktik quruluş yaradır. Fars dilində sifətlər bir növ cümlələrə ləzzət verən ədviyyatlar kimidir. Onlar isimləri təsvir edir və daha çox məlumat verirlər. Onları isimdən əvvəl və ya sonra yerləşdirmək mümkündür və bu halda da onlar yenə də öz işlərini yaxşı görəcək, düzgün yerinə yetirəcəklər.

Təyirlər daha mürəkkəb dil strukturlarını yaradaraq təyir budaq cümləsi formalaşdırırlar. Fars dilində təyir budaq cümləsi, əsasən, baş cümlənin üzvləri arasında işlənir və onun üzvlərindən birini təyir edir [4, s.206]. Təyir budaq cümlələrində inversiya hadisəsi də müəyyən qədər müşahidə olunur. Bu, daha çox ۲ (ra) sonqoşması işləndiyi təqdirdə baş verir.

Zərflər fars cümlələrində həyati rol oynayırlar və hətta onları cümlədən çıxartsaq belə, cümlə üçün hər hansı problem olmayacaqdır. Sifətlərdən fərqli olaraq, fars zərfləri yerləşmə baxımından olduqca dəyişkəndirlər.

Fars dilində bəzən daha mürəkkəb fikirlərin formalaşmasına və ifadəsinə ehtiyac duyulur. Bu zaman budaq cümlələrin koordinasiyası işə düşür. یا (ya), و (və) اما (əmma) bağlayıcıları budaq cümlələrin formalaşmasına kömək edir.

Fars dilində söz sırası başqa dillərin strukturuna öyrəşən adam üçün dəyişkənliyə uyğun deyildir. Bu mənada əcnəbi dil daşıyıcıları üçün ən ortaqlıq səhv feilin cümlənin əvvəlində yerləşdirilməsidir, halbuki, adətən, mübtədadan sonra gəlir. Təbii ki, çox az istisna hallarda xəbər cümlənin əvvəlində gələ bilər, lakin bu yayılmış bir hal deyildir. Başqa sözlə, poeziya nümunələrini çıxmaq şərtilə, adi cümlələrdə xəbərin yeri standartdır.

Xəbərlərlə bağlı edilən və yayılmış başqa bir səhv onların yerini cümlə daxilində dəyişməkdir, çünki çox az istisna ilə fars dilində xəbərlər cümlənin sonunda gəlməyi xoşlayırlar. Nəticə olaraq, fars dilini mənimsəmək üçün farsca cümlə quruluşunu yaxşı başa düşmək vacibdir. Müxtəlif çoxsaylı nümunələrə müraciət etməklə fars dilini və ümumi səhvlərdən qaçmaqla, öyrənənlər dəqiq və ardıcıl fars cümlələri qurmaq bacarıqlarını artırır bilirlər. Çox zaman ayırmaq və təcrübə qazanmaqla farsca cümlə quruluşuna yiyələnmək ünsiyyətin və dildə səlisləyin yaxşılaşmasına kömək edəcəkdir.

Farsca cümlə quruluşunu başa düşmək dildə effektiv ünsiyyət üçün həyati əhəmiyyət kəsb edir. Cümlələrin düzgün qurulması aydınlığı və ardıcılığı təmin edir, nətiqlərə fikirlərini dəqiq çatdırmağa imkan verir. O, həm də öyrənənlərə farsca mətnləri və söhbətləri daha mükəmməl başa düşməyə imkan verir.

Fars dili ilk növbədə subyekt-obyekt-feil söz sırasına əməl etsə də, istisnalar ola bilər. Müəyyən zərflər, ön söz ifadələri və xüsusi elementlərə vurğu cümlədəki söz sırasını dəyişdirə bilər. Qrammatik cəhətdən düzgün cümlələr qurmaq üçün bu istisnalarla tanış olmaq vacibdir.

Farsca cümlə qurulmasında ümumi səhvlər arasında söz sırasındakı səhvlər, feillərin səhv yerləşdirilməsi və müxtəlif cümlə elementlərinin funksiyası ilə qarışıqlıq daxildir. Səhvləri minimuma endirmək və ümumi bacarıqları artırmaq üçün bu anlayışları tətbiq etmək və nəzərdən keçirmək ehtiyacı yaranır.

İnversianın fars dilində yaratdığı xüsusi hallar barədə ümumi mənzərə bu dil hadisəsinin rəngarəngliyini göstərdi. Söz sırasının pozulması qədim hadisədir. İngilis, Azərbaycan və fars dillərində olduğu kimi, demək olar ki, bütün dünya dillərində də inversiya hadisəsi baş verir. Hətta, olduqca sərt dil qanunlarına tabe olan və cümlədə söz sırası stabil olan dillərdə inversiya müəyyən məna çalarları yarada bilər.

İnversiya dil-nitq hadisəsidir. Fars danışiq dilində inversiya daha çox müşahidə olunur, lakin intonasiya, vurğu, mətnin gedişatı kimi amillər deyiləni başa düşməyə imkan verir.

Dialogların əsas kommunikativ xüsusiyyətlərindən biri inversiyadır, çünki dialoqa girənlər konstruksiyaları daha asan və qıvraq istifadə edirlər. Həm dialogların, həm də danışiq dilinin inversiyaya daha uyğun olması isə onların interaktivliyi, kommunikativ funksiyası ilə əlaqələndirilə bilər.

“Koqnitiv prosesin birinci dövründə fərdi və ya ictimai şüur ətraf mühitdən gələn informasiyanı qəbul edir. İkinci dövriyyədə isə bu informasiya ilə əlaqədar xüsusi bilik yaranır. Üçüncü dövriyyədə isə artıq bu siqnalların əsasında təsəvvür yaranır. “Ətraf mühit və dünya haqqındakı bilgilər məhz dildə xüsusi işarələr formasında kodlaşdırılır. Bu isə artıq dilçiliyin yeni istiqaməti olan koqnitizmdir. Dilin bütün səviyyələrinin vahidləri koqnitiv təhlilə cəlb oluna bilər” [2, s.15].

Dərin tarixə malik və olduqca geniş yaruslara və diapazona malik fars poeziyasının ayrılmaz elementlərindən birini söz sırasının dəyişməsi təşkil edir. Hətta poeziyanın əsas ədəbi gedişlərindən biri kimi dəyərləndirilə bilər və bədii ifadə vasitələrindən birini təşkil edir. Burada bir sıra koqnitiv mənalardan yaranması həm də sənətkarların inversiyadan bilərək istifadə etməsi ilə bağlıdır. Məqsədli şəkildə söz sırasının dəyişdirilməsi poeziyanın bədii yükünü artırmış olur.

Nəticə. Təhlil olunan dil nümunələri bir daha göstərdi ki, söz sırasının dəyişilməsi fars dilində cümlə üzvlərinin yaratdıqları mənada sistemsizlik deyil, rəngarənglik yaradır. Fars danışiq dilində inversiya dialogların interaktivliyi ilə, fars poeziyasında söz sırasının pozulması ilə bədii yükün artırılması ilə əlaqədardır.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə. (2006), Koqnitiv Dilçiliyin Əsasları. Bakı: Sabah, 228.
2. Əliyeva G. (2012), Düzəltmə sözlərin semantika və pragmatikası və onların koqnitiv komponentlərində qarşılıqlı münasibətlərin aşkarlanması (müasir ingilis dilinin materialları əsasında). Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyasının avtoreferatı, Bakı, 28.
3. Mahmudov H. (1975), Fars Dilində Sadə Cümlə Sintaksisi. Bakı: ADU, 166.

4. Rüstəmovə T. (2013), Fars Dili (qısa kursu). Bakı: Elm və Təhsil, 310.
5. Балаев А.Р. (1971), Основные коммуникативные характеристики диалога. Автореферат диссертации кандидата филологических наук, Москва.
6. Болдырев Н. (2001), Когнитивная Семантика. Тамбов: ТГУ, 236.
7. Кварцхава М.И. (1978), Стилистические функции порядка слов в английском предложении (к проблеме актуализации). Автореферат диссертации кандидата филологических наук, Москва.
8. Тавасиева А.З. (2002), Инверсия подлежащего как синтаксическая фигура. Автореферат диссертации кандидата филологических наук, Москва.
9. فرشیدورد خسرو. جمله و تحول آن در زبان فارسی. تهران. ۱۳۷۸
10. محمد پاک نهاد، جمله های ساده با دو نهاد، تابستان 1398 شماره ۱.